

КОРОБЧЕНКО А.А.

кандидат педагогічних наук, доцент

Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького,

професор кафедри педагогіки і

педагогічної майстерності, м. Мелітополь

МЕТОДИ ТА ФОРМИ НАВЧАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВУ В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛАХ КІНЦЯ ХVІІІ– ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Сучасні педагоги характеризують методи навчання як багатостороннє, багатовимірне, багатоякісне, поліфункціональне дидактичне явище. Найбільш загальним науковці вважають таке визначення: методи навчання – це впорядковані способи взаємозв'язаної діяльності вчителя і учнів, спрямовані на розв'язання навчально-виховних завдань. Багато було зроблено для розробки теорії методів навчання такими видатними педагогами, як Я. Коменський, К. Ушинський, Й. Песталоцці, А. Дістервег, А. Макаренко, В. Сухомлинський.

В дидактиці присвячено багато досліджень проблемі класифікації методів навчання. Найбільш важливими серед них вважають праці А. Алексюка, Ю. Бабанського, В. Бондаря, С. Бондар, І. Лернера, Л. Момот, В. Онищука, В. Паламарчук, О. Савченко, М. Скаткіна. Активно працювали над вирішенням цієї проблеми такі педагоги радянського часу, як М. Верзилін, Є. Голант, М. Даденков, М. Данилов, Є. Петровський, О. Пінкевич, К. Ягодовський. Широко відомою серед вчителів і методистів є класифікація методів за джерелами знань (М. Верзилін, Є. Голант, С. Шаповаленко, С. Чавдаров).

Науковці відзначають, що жодна з класифікацій не позбавлена недоліків. Пошук досконалих класифікацій продовжується. На сучасному етапі розвитку шкільної практики ще не повною мірою класифіковані методи навчання, які б обслуговували всі види діяльності вчителя й учнів, але вже визначено цілісний підхід до класифікації методів навчання [1, с. 493].

На відміну від методів навчання, які відповідають на запитання, як навчати, форми навчання визначають, яким чином має бути організовано

процес навчання. Форми навчання зумовлюють, зокрема, часовий і організаційний режими навчання, місце його проведення, склад учнів, характер зовнішнього виявлення функцій учителя й учнів у процесі навчання, порядок спілкування (безпосереднє чи опосередковане) суб'єктів навчального процесу та ін. До форм навчання відносять індивідуальну, групову, колективну форми, класно-урочну та інші системи навчання, урок, семінар, екскурсію, практичні заняття, домашню навчальну роботу тощо. Таке розмаїття форм породжує їх різні класифікації, а також спроби здійснити диференціацію за сутнісними характеристиками. Форми навчання класифікують за кількістю учнів, місцем навчання, тривалістю навчання. На сьогоднішній день науковцями запропоновано і різні підходи до сутнісної диференціації форм навчання. Виокремлюють, зокрема, загальні (індивідуальна, групова, фронтальна) та конкретні (урок, семінар, екскурсія, практичне заняття) форми (І. Лернер, М. Скаткін, В. Дяченко); форми організації навчальної роботи (урок, семінарське заняття, факультативи) і фронтальні, групові та індивідуальні заняття в системі уроку (І. Огородніков); форми організації навчання (урок, семінар, практикум, домашня робота тощо) і форми організації навчально-виховної роботи на уроці (фронтальна, групова, індивідуальна) (Г. Щукіна) [2, с. 965].

Спробуємо з'ясувати, як саме проникали ті чи інші методи та форми навчання природознавства у вітчизняні школи й закріплювалися в них. Ми цілком погоджуємося з думкою видатного педагога-природника Б. Райкова, який зауважував, що для того, щоб розібратися в питанні про методи навчання природознавству необхідно «обрати історичний шлях, тобто розглядати методи природознавства в тому порядку, в якому вони виникали й розвивались в нашій школі з кінця XVIII століття» [3, с. 290]. Відзначимо, що в якості навчального предмету природознавство вперше було уведено у вітчизняну школу наприкінці XVIII століття. Цей період відомий реформами народної освіти в 1782-1786 рр. У 1782 р. для організації загальноосвітньої школи в Росії з Австрії запросили Ф. Янковича де Мірієво. Згідно з його планом у містах були організовані народні училища двох типів: головні (п'ятирічні) і малі (дворічні).

В Україні перші народні училища відкрилися в Чернігові, Новгород-Сіверському, Ніжині, Прилуках, Глухові, Стародубі. Предмет «Природознавство» вводився на 4-5 роках навчання в головних училищах. Основним і єдиним керівництвом для учнів і вчителів з вивчення природи, одночасно й першою програмою та першим методичним керівництвом з природознавства у школі став підручник «Нарис природничої історії», який розробляв В. Зуєв. «Нарис природничої історії» дає нам деякі уявлення про те, які ж були методи та прийоми викладання природознавства наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Автор пропонує вчителям будувати урок у вигляді бесіди з використанням предметної наочності, а при неможливості показу природного об'єкта показувати картину. В передмові до навчального посібника В. Зуєва міститься ряд вказівок для вчителів: «В народном училище преподающий по сей книге учитель заставляет, во-первых, того либо другого ученика читать попараграфно; прочетши один параграф толкует оный, и растолковав спрашивает того либо другого ученика, как они читанное и толкованное понимают. Если большая часть учеников отвечают хорошо, то заставляет читать далее, как выше сказано; в противном же случае толкует прежний параграф снова» [4, с. I]. З цього уривку зрозуміло, що основним методом викладання природознавства була бесіда, в ході якої читання підручника чергувалось з живою мовою учнів і вчителя. Необхідний запас знань в галузі даної науки учень, вірогідно, набував у результаті механічного заучування тексту підручника і його наступного відтворення. Роль учителя зводилась до пасивного надання навчальних завдань і їх перевірки. Так, у Статуті 1786 р. в параграфі 41 «Особенные должности учителей главных народных училищ» включено зауваження про те, що «у каждого ученика вышних классов должна быть особливая тетрадь, в которой замечать и записывать учительские изъяснения и примечания во время учебных часов: то учителям прилежно наблюдать, исправно ли деланы оные замечания; а в случае неисправности не оставлять их без совета и наставления» [5, с. 6-8]. В цей час навчання мало чітко виражений словесно-книжний характер. На заняттях учитель викладав матеріал на словах, а учні слухали й запам'ятовували. Іноді розповідь учителя замінювалась читанням на

уроках підручника, причому вчитель «тлумачив», тобто роз'яснював і коментував незрозумілі учням місця. Прогресивною на фоні загально визнаного словесного викладання була пропозиція В. Зуєва проводити екскурсії.

В епоху великих відкриттів і винаходів словесні методи поступово втрачають своє значення єдиного способу передачі знань учням. В першій чверті ХІХ ст. у школу вже стали проникати прийоми наочного й предметного навчання, зародки якого ми зустрічаємо й у В. Зуєва. На уроках природознавства в якості ілюстрації тексту підручника або викладення вчителя стали демонструвати картини, а згодом і природні об'єкти, наприклад мінерали, раковини, частини рослин. Наочні методи допомагають застосувати знання на практиці. У середині ХІХ ст. рух за захист наочного й предметного навчання набув широкого розмаху, і для педагогів-природників 60-80-х років наочність стала свого роду лозунгом прогресивної школи.

У другій половині ХІХ ст. були здійснені перші спроби перейти від простої наочності до більш повного ознайомлення учнів з предметами, що вивчаються шляхом більш тісного контакту з ними. До елементів споглядання стали долучати діяльність інших рецепторів. В природознавстві такі прийоми викладання отримали назву практичних занять. Одночасно стали вводити в шкільну програму екскурсії.

Ефективність здійснення природничої освіти забезпечувалася чітким визначенням змісту природничої освіти, використанням аудиторних (урок) та позааудиторних (екскурсії) форм, різних методів навчання (розповідь, бесіда, спостереження, лабораторні дослідження, практичні заняття). Вагомим значенням в цей час надавалося предметним урокам, екскурсіям, фенологічним спостереженням та бесідам. Вони широко використовувались на уроках природознавства у початковій школі й, як наслідок, забезпечували міцне засвоєння знань учнями молодших класів, сприяли активізації особистості, розвитку її пізнавальних інтересів, самостійності, творчості.

Початок ХХ ст. ознаменувався бурхливим розвитком теорії та практики методів навчання у зв'язку зі змінами в суспільному житті та освіті, що

відбивався у збільшенні годин на навчання природознавства, розробці нових програм, у тому числі авторських та варіативних; послаблення тиску з боку чиновників щодо змісту навчання сприяло збільшенню кількості методів, появі принципово нових вимог і підходів. З форм організації навчання у вітчизняних освітніх закладах початку ХХ ст. виділяють наступні: урок та позаурочні форми навчання. Урок як структурна одиниця навчального процесу передбачав клопітку роботу вчителя на певний період часу для подачі нового матеріалу різним групам учнів. Як зазначає О. Пацалюк: «Ще наприкінці ХІХ століття на уроці можна було спостерігати невтішну картину. Учні об'єднували у класи, не особливо враховуючи вік, підготовку та розумові здібності кожного. Кількість учнів у одному класі часто досягала 40. Вчитель поділяв клас на кілька груп і по черзі працював із кожною з них. Завдання здебільшого мали характер самостійної роботи» [6, с. 53]. На початку ХХ ст. для вирішення цього питання підключалося все більше педагогів. Вони домоглися того, щоб клас не ділився на окремі групи, вчитель працював із цілим класом, добираючи ефективні способи роботи. Часто використовувались самостійні форми навчання, як правило, через неспроможність вчителя подавати новий матеріал, враховуючи індивідуальні особливості кожного учня.

В перші десятиліття ХХ ст. рух на захист практичних (лабораторних) занять набув масового характеру. Провідні педагоги того часу стали розуміти, що найпродуктивніший спосіб викладання природознавства – не лише показати, але й дати безпосередньо учню в руки той предмет, який він вивчає: нехай він його огляне, доторкнеться, понюхає, в деяких випадках спробує на смак. Якщо йдеться про певне явище, нехай учень сам відтворить явище доступним для нього способом. Таке викладання стали називати активним, рухливим, моторним, підкреслюючи роль органів руху, які беруть участь в освітній роботі (Б. Райков). Вважалось при цьому, що шлях моторного засвоєння знань, який здійснюється на лабораторних заняттях учнів і на екскурсіях є більш продуктивним, аніж той, що здійснюється на звичайних уроках з демонстрацією різних навчальних посібників. Інший шлях наочного

(предметного) навчання, в свою чергу, буде більш цінним словесного і книжного викладання, що позбавлено будь-якої наочності. Поряд із роботою у класі існували і позаурочні форми навчання. До них належали домашня самостійна робота (усна і письмова), екскурсії (у початковій школі), іспити та консультації. Домашня робота вважалася самостійною творчою діяльністю учнів з відтворення та закріплення вивченого матеріалу. Завдання, які задавали учням додому були добре продумані. В цілому, домашня робота учня полягала у міцному заучуванні напам'ять, повторенні або застосуванні засвоєних знань безпосередньо на практиці.

Поступово науковці, педагоги дійшли висновку, що жодний метод не є універсальним, ефективних результатів у дидактичній роботі можна досягти лише завдяки використанню правильно підібраної сукупності методів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар С. Методи навчання // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. - С. 492-494.
2. Мальований Ю. Форми навчання / Ю. Мальований // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. - С. 965-966.
3. Райков Б. Е. Пути и методы натуралистического просвещения / Б. Е. Райков / Акад. пед. наук РСФСР. - М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. – 483 с.
4. Начертание естественной истории, изданное для народных училищ Российской империи по Высочайшему повелению царствующей Императрицы Екатерины Второй [Текст] : учеб. В 2 ч. / сост. В. Ф. Зуев, адъюнкт Академии наук. - 3-е изд. - СПб., 1793-1814. - 460 с.
5. Устав Народным училищам в Российской Империи [Текст] : принят 22 сентября 1786 г. / уложенный в царствование императрицы Екатерины II. - СПб., 1786. - 122 с.
6. Пацалюк О. Форми, методи та засоби навчання на початку ХХ століття / О. Пацалюк // Рідна школа. – 2004. - № 9. – С. 53-56.

